

ANNA KUŚMIREK

Wydział Teologiczny
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
Warszawa

Zmartwychwstanie we wczesnych pismach rabinicznych i tradycji targumicznej

Streszczenie: Żydowskie postrzeganie śmierci i zmartwychwstania zmieniało się w ciągu wieków, wywołując dyskusje na te tematy w różnych ugrupowaniach od czasów starożytności. Ważne zmiany miały miejsce w okresie Drugiej Świątyni. Ich świadectwo widać głównie w pismach apokaliptycznych tego okresu. Choć nie należały one do głównego nurtu religii żydowskiej, to jednak miały wpływ na kształtowanie się normatywnego judaizmu. Celem tego artykułu jest przegląd głównych elementów koncepcji śmierci i zmartwychwstania we wczesnych pismach rabinicznych i tekstach targumicznych. Na podstawie współczesnych badań, które zajmują się tymi problemami, zostaną określone zbieżności w postrzeganiu życia po śmierci w obu rodzajach tekstów źródłowych, a jednocześnie podkreślone zróżnicowanie i wielopostaciowość poglądów, które odgrywały ważną rolę w początkach judaizmu.

Słowa kluczowe: zmartwychwstanie, wczesny judaizm, targumy, życie po śmierci

Wprowadzenie

Izraelici, podobnie jak inne kultury Bliskiego Wschodu, wierzyli, że zmarli istnieją po śmierci. Poglądy na ten temat ulegały istotnym zmianom w ciągu dziejów. Można przyjąć, że wiele wcześniejszych wierzeń i praktyk przedwygnaniowych, dotyczących zmarłych, zostało w późniejszym okresie odrzuconych lub zostały one zmienione. Trudność w ukazaniu tego rozwoju wynika z tego, że tekstów biblijnych o życiu po śmierci jest bardzo mało i nie są one jednoznaczne.

Izraelici wierzyli, że po śmierci duch zmarłego zstępuje do podziemnej krainy najczęściej zwanej Szeolem, gdzie prowadzi życie w cieniu¹. Przyjmuje się, że w okresie przedwygnaniowym nie było znane wyobrażenie o sądzie pośmiertnym. Wczesne teksty nie potwierdzają też tego, że sprawiedliwi zmarli żyją nadal przed obliczem Boga. W Biblii hebrajskiej wyjątek stanowią dwie osoby, które nie zmarły, lecz zostały zabrane do nieba, aby tam żyć razem z Bogiem. Są to Henoch (Rdz 5,24) i Eliasza (2 Krl 2,11). Wszyscy inni zmarli, niezależnie czy byli oni spra-

¹ Por. Iz 14,15nn; Ez 32,21nn.

wiedliwymi, czy grzesznymi, szli do Szeolu². Biblia nie zajmuje się jednak relacją między osobą zmarłą a duchem żyjącym w Szeolu.

Wyobrażenia żydowskie o śmierci i zmartwychwstaniu zmieniły się istotnie w okresie hellenistycznym i rzymskim. W księgach biblijnych z tego okresu można dostrzec pewnego rodzaju napięcie między różnymi koncepcjami dotyczącymi losu duszy po śmierci. W niektórych kręgach panowało przekonanie, że u kresu czasów dusza tych, „którzy śpią w prochu” (Ps 88,10; 115,17)³, połączy się na nowo z ciałem i każda otrzyma wtedy nagrodę lub karę (Dn 12,2)⁴. Jednak inne środowiska odrzucały tę wczesną koncepcję Szeolu, przyjmując, że trafiają do niego tylko ci, którzy skazani są na karę. Dusze sprawiedliwych natomiast są przenoszone bezpośrednio w Bożą obecność (m.in. Ps 49 i 73). Przykłady takiego rozumienia występują w literaturze mądrościowej⁵:

„Bo dla nieśmiertelności Bóg stworzył człowieka

- uczynił go obrazem swej własnej wieczności.

A śmierć weszła na świat przez zawiść diabła

i doświadczają jej ci, którzy do niego należą.

A dusze sprawiedliwych są w ręku Boga i nie dosięgnie ich męka.

Zdało się oczom głupich, że pomarli, zejście ich poczytano za nieszczęście

i odejście od nas za unicestwienie, a oni trwają w pokoju.

Choć nawet w ludzkim rozumieniu doznali kaźni,

nadzieja ich pełna jest nieśmiertelności” (Mdr 2,23-3,4; por. 4,7).

Idea ta została rozwinięta w dziełach apokaliptycznych takich jak: Testamenty 12 Patriarchów, Jubileuszów, Henocha, 2 Barucha i 4 Ezdrasza i literaturze czasów Drugiej Świątyni⁶. W pismach tych zostały wyrażone różne poglądy na temat zmartwychwstania, między innymi uważano, że zmartwychwstanie będzie końcowym elementem epoki mesjańskiej (Hen 98,10; 103,8):

„Po 400 latach panowania Mesjasza spotka śmierć. Wszystkich ludzi i cały świat na siedem dni ogarnie pierwotne milczenie. Po tym czasie odnowiona ziemia wyda swych zmarłych, wtedy Bóg osądzi świat: grzeszników wyda ogniom piekielnym, a sprawiedliwych umieści w raju, który jest po przeciwnej stronie” (2Ezd 7,26nn).

Takie zmartwychwstanie będzie miało miejsce po tym, jak Mesjasz powróci do nieba, z którego został posłany i obejmie wszystkich zmarłych (syr Ap Ba 30,1nn; 135,15).

² Por. Rdz 42,38; Lb 16,30-33.

³ Por. także w całej Księdze Koheleta.

⁴ Por. 2Mch 6,26; 7,9-36; 14,46

⁵ R. Pietkiewicz, „Dusze sprawiedliwych są w ręku Boga” (Mdr 3,1). Idea odpłaty a zmartwychwstanie i życie wieczne w Starym Testamencie, w: *Ad imaginem tuam. Księga Jubileuszowa dla uczczenia Arcybiskupa Mariana Gołębiewskiego*, t. 1, red. W. Irek, Wrocław 2012, s. 299-308.

⁶ G. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, and Eternal Life in Intertestamental Judaism* (Harvard Theological Studies; 26), Cambridge 1972. Por. M. Parchem, *Zmartwychwstanie, odpłata po śmierci i życie wieczne w literaturze międzytestamentalnej*, „Verbum Vitae” 15 (2009), s. 99-142.

1. Koncepcja zmartwychwstania we wczesnych pismach rabinicznych

Chociaż apokaliptyka nie była istotną cechą judaizmu normatywnego, a wręcz spotykała się z pewną niechęcią ze strony, między innymi, środowisk faryzejskich (m. *Megilla* 4,10), to jednak wywarła ona wpływ na różne środowiska, także na te, które zachowywały Prawo w sposób tradycyjny.

Napięcie między tymi poglądami utrzymywało się w judaizmie rabinicznym, w którym jest mowa o *tehiyyat ha-mētīm*, czyli „wskrzeszeniu zmarłych” i *mēḥaye hammētīm* –

[Bóg] „ożywia zmarłych”, „daje życie zmarłym” (por. Iz 26,19). Wyrażenia te dość rzadko występują w źródłach z okresu tanaitów, natomiast często pojawia się w źródłach amoraickich. W Misznie *tehiyyat ha-mētīm* odnosi się do drugiego błogosławieństwa w modlitwie „Osiemnaście Błogosławieństw”, najważniejszej modlitwie wszystkich praktyk liturgicznych, którą sami rabini nazywają po prostu „Modlitwą”:

„Ty utrzymujesz żyjących z miłością, ożywasz martwych z wielką łaskawością, podtrzymujesz upadających, leczysz chorych, wyzwalasz zniewolonych i dochowujesz wiary tym, którzy śpią w prochu. Któż jest jak Ty, Panie potężnych czynów, i któż jest do Ciebie podobny, Królu, który zsyłasz śmierć i obdarzasz życiem i sprowadzasz zbawienie? Tak, dochowujesz wierności i ożywasz zmarłych. Błogosławiony jesteś, Panie, który zmarłych ożywasz” (zob. też m. *Berakot* 5,2).

Chodzi tu zasadniczo o ideę przyszłego zjednoczenia duszy i ciała. Kiedy człowiek umiera, jego dusza opuszcza ciało. Ostatecznie następuje to jednak dopiero wtedy, gdy ciało ulega rozkładowi i obraca się w proch.

Analiza koncepcji zmartwychwstania i życia po śmierci w okresie wczesnego judaizmu rodzi sprzeczności⁸. Rabini czasów Miszny, Talmudu i midraszy twierdzą, że zmartwychwstanie zmarłych to jedna z najbardziej fundamentalnych doktryn judaizmu: „Jeśli ktoś odrzuca wiarę w zmartwychwstanie, nie będzie miał w nim udziału (m. *Sanhedryn* 90a)⁹. Zaprzeczanie tej prawdy było uznawane przez rabinów za ciężki grzech, a jeśli ktoś choćby sugerował, że nie jest ona wprost zapisana w Biblii, to mógł być uznany za znajdującego się całkowicie poza wspólnotą żydowską. Według nich bycie Żydem oznacza nie tylko przyjmować naukę o zmartwychwstaniu, ale także mieć pewność, że jest ona autentyczna i pochodzi z najważniejszego

⁷ Por. A. Cohen, *Talmud. Syntetyczny wykład na temat Talmudu i nauki rabinów dotyczący religii, etyki i prawodawstwa*, tł. R. Gromacka, Warszawa 1995, s. 359.

⁸ Szerzej na ten temat zob. A. Avery-Peck – J. Neusner, *Judaism in Late Antiquity, Part Four: Death, Life after Death, Resurrection, and the World to Come in the Judaism of Antiquity*, Leiden 2000, s. 35-60; A. Segal, *Life After Death: A History of the Afterlife in Western Religion*, New York 2004; C. Setzer, *Resurrection of the Body in Early Judaism and Christianity*, Leiden 2004; A.J. Avery-Peck, *Resurrection of the Body in Early Rabbinic Judaism*, w: *Deuterocanonical and Cognate Literature*, red. F.V. Reiterer – P.C. Beentjes – N. Calduch-Beganes – B. G. Wright, Berlin 2009, s. 243-265.

⁹ A. Cohen, *Talmud*, s. 359.

objawienia, czyli tego, jakie Bóg przekazał Izraelitom na Synaju.

Jednak w tych samych pismach rabinów podają mało konkretów, które rozwijałyby i precyzowały ich poglądy na temat zmartwychwstania. Wprawdzie utrzymują, że zmartwychwstanie jest pewnym i niezbędnym elementem najwyższej sprawiedliwości Boga. Jednak w niewielkim stopniu wyjaśniają, w jaki sposób ciało człowieka powróci do życia, jaki będzie ten „przyszły świat”, w którym funkcjonować będzie człowiek po zmartwychwstaniu, kiedy to zmartwychwstanie zmarłych nastąpi oraz jaki w przyszłości będzie związek ciała fizycznego z duszą¹⁰.

W judaizmie rabinicznym śmierć jest traktowana jako nieodłączne i wrodzone ograniczenie ludzkiej kondycji jako takiej: spotyka wszystkich, którzy żyją, więc nie ma sensu ani potrzeby obawiać się jej lub z nią walczyć. W tekstach rabinicznych nie ma śladu myśli o przezwyciężeniu śmierci, a sama w sobie nie jest ani czymś złym, ani konsekwencją grzechu. Śmierć przychodzi tak na sprawiedliwych, jak i na grzeszników. Najlepszą rzeczą, za jaką człowiek może tęsknić i której może pragnąć, to długie życie. Przekonanie to znajduje wyraz w rabinicznym skoncentrowaniu się na działaniach podejmowanych na tym świecie, a nie na zainteresowaniu światem przyszłym. O ile dokumenty te w ogóle wypowiadają się na temat przyszłej egzystencji, to czynią to nie po to, by pomóc człowiekowi przygotować się do życia w przyszłym świecie lub próbować przybliżyć tę rzeczywistość, ile raczej, by promować konkretne zasady rabiniczne, mające kształtować postępowanie w świecie doczesnym¹¹.

Analiza wczesnych pism tannaitów i amoraiteów dotycząca losu duszy i ciała po śmierci dowodzi, że ich słownictwo często determinowały motywy apologetyczne. W obronie tezy o fizycznym zmartwychwstaniu odwoływali się do wielu fragmentów biblijnych. Niektóre z nich odgrywały szczególnie ważną rolę w przyjmowaniu nauki o zmartwychwstaniu. Tekstami biblijnymi posługiwali się jednak nie tylko rabinów, ale także ich przeciwnicy¹².

Wiarę w zmartwychwstanie odrzucali saduceusze¹³ w przeciwieństwie do faryzeuszów, którzy uważali, że była ona istotną cechą ich teologicznych poglądów¹⁴. Apologetycy podkreślający w swym nauczaniu życie przyszłe cieszyli się dużą popularnością¹⁵. Faryzeusze kładli nacisk na nieśmiertelność duszy, a przekonanie to opierali

¹⁰ A.J. Avery-Peck, *Resurrection of the Body...*, s. 243.

¹¹ *Tamże*, s. 243-265.

¹² Np. odrzucenie pocieszenia ze strony Jakuba po domniemanej śmierci Józefa (Rdz 37,35) przeciwnicy nauk rabinicznych odczytywali jako negację zmartwychwstania. W źródłach amoraickich zasadniczym przedmiotem kontrowersji jest pytanie, czy to, co jest jedynie „prochem, robactwem i czerwcią”, może być jeszcze przywrócone do życia. H. Sysling, *Tehiyat Ha-Metim. The Resurrection of the Dead in the Palestinian Targums of the Pentateuch and Parallel Traditions in Classical Rabbinic Literature*, Tübingen 1996, s. 2.

¹³ Zob. Józef, Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, 18,14; Dz 23,8; b. *Sanhedrin* 90b. Zob. na ten temat też A. Cohen, *Talmud*, Warszawa 1995, s. 360.

¹⁴ Zob. Miszna: ‘*Abot* 4,22; *Sotah* 9,15; *Berakot* 9,2; *Sanhedrin* 10,1.

¹⁵ Por. Jub 23,30; Testamenty 12 Patriarchów: Judy 25; Zabulona 10; Beniamina 10; 2Mch 7,9n.43n; Syb 2,85; *Vita Adam et Evae* 13; Hen 51,1n; Ba 30,155; 2Ezd 7,32; Ps Sal 3,16; 14,13; Mdr

na tekstach biblijnych zawierających obietnice składane zmarłym¹⁶, wyrażeniach sformułowanych w czasie przyszłym¹⁷, zapowiadanych nagrodach, których nie do-czekali się za życia¹⁸ oraz na naturalnym odniesieniu Bożej sprawiedliwości do oso-by żyjącej na tym świecie¹⁹. W teologii faryzejskiej karą za odrzucenie zmartwych-wstania jest odmowa uczestniczenia w nim²⁰. Zmartwychwstanie sprawić może jedynie Bóg, chociaż z udziałem sprawiedliwych²¹.

Autorzy Nowego Testamentu mówią o powszechnym „zmartwychwstaniu zmar-łych”, lub też tylko o zmartwychwstaniu „sprawiedliwych”²². Tak samo w literaturze faryzejsko-rabinicznej brak jednomyślności co do tego, kto zostanie wskrzeszony ze zmarłych. Jedni twierdzili, że zmartwychwstanie ogranicza się tylko do Izraela, drudzy wskazywali jedynie sprawiedliwych²³. Wierzano, że zmartwychwstanie po śmierci będzie nagrodą dla tych, którzy zmarli jako męczennicy dla uświęce-nia imienia Bożego i w obronie Tory: będą mieć udział w ostatecznym odkupieniu i w eschatologicznej chwale Izraela²⁴.

Inni w swych ograniczeniach posuwali się jeszcze dalej i kwalifikowali jedynie tych, którzy zmarli na terenie Ziemi Świętej. Byli wreszcie i tacy, którzy twierdzili, że ponieważ sama Jerozolima jest miejscem, z którego zmarli powstaną, to jeśli zejść z tego świata i zostaną pochowani gdzie indziej, odbędą podróż podziemnymi przejściami i w ten sposób dotrą do ziemi Izraela²⁵.

Wiele z aspektów rabinicznych koncepcji eschatologicznych pojawia się w Tar-gumach Palestyńskich Pięcioksięgu (TgPal), których zasadniczym środowiskiem była liturgia synagogalna i nauczanie w *bet ha-midrash*²⁶. Mimo że w targumach termin *tehiyyat ha-metim* pojawia się dość rzadko, to jednak można w nich spotkać odniesienia eschatologiczne.

2. Zmartwychwstanie zmarłych w tradycji targumicznej

Koncepcję zmartwychwstania obecna jest także w literaturze targumicznej. Te-mat ten przebadał H. Sysling, który zajął się tym zagadnieniem w palestyńskich Tar-

3,1-9; 4,7; 5,16; 6,20; 4Mch 9,8; 12,16; 15,2; 17,5.18; 18,23.

¹⁶ M.in. Lb 18,28; Pwt 4,4; 31,16; 32,39.

¹⁷ M.in. Wj 15,1; Pwt 33,6; Joz 8,30; Ps 84,4, które opierają się na domniemanym znaczeniu tekstu biblijnego.

¹⁸ M.in. Pwt 5,16; 22,17.

¹⁹ Por. *Sifre Deuteronomium* 106; b. *Hullin* 142a; b. *Berakot* 16b; b. *Sanhedrin* 90b-92b.

²⁰ Por. b. *Baba Batra* 16ann; b. *Sanhedrin* 90b.

²¹ b. *Ta'anit* 2a; b. *Sanhedrin* 113a; m. *Sotah* 9,15; b. *Pesahim* 68a; *Szir haSzirim Zutta* 7.

²² Zob. Łk 14,14; 20,35; J 5,29; Dz 24,15; Ap 2,45.

²³ Zob. *Sifre Deuteronomium* 306; *Genesis Rabbah* 13,4; b. *Ta'anit* 7a; *Leviticus Rabbah* 13,13.

²⁴ Zob. 2Mch 7,6; Syb 2,85; *Midrasz Tehillim* 17,14.

²⁵ Zob. b. *Ketubot* 111a; por. j. *Ketubot* 35b - Iz 42,5; b. *Ketubot* 111b - Ps 72,16; *Pesiqta Rabbati* 1,9; Ez 37,13.

²⁶ E. Levine, *The Aramaic Version of the Bible: Contents and Context*, Berlin 1998, s. 199-225.

gumach do Pięcioksięgu²⁷. Na podstawie przeprowadzonej analizy autor ten wykazuje, że w targumach do Pięcioksięgu można odnaleźć elementy różnych koncepcji związanych ze zmartwychwstaniem zmarłych. Sysling w swoim studium wyróżnia też powiązane ze zmartwychwstaniem inne tematy²⁸:

(a) Nagroda i kara. Jako pierwszy element Sysling wskazuje tradycję o narodzie dla sprawiedliwych i karze dla grzeszników w czasie zmartwychwstania umarłych. Sprawiedliwi doznają zadośćuczynienia za wszystkie krzywdy i niesprawiedliwości, które wycierpieli i otrzymają nagrodę za dobre uczynki. Wtedy cieszyć się będą „dobrem przygotowanym dla nich od początku stworzenia” (TgPsJ Lb 11,26) i wezmą udział w uczcie mesjańskiej w „Dniu Pocieszenia” (TgPsJ Rdz 1,21). Natomiast grzesznicy umrą drugą śmiercią i będą doznawać kary w palącym ogniu Gehenny (TgPal Pwt 33,6). Jak widać, dzień zmartwychwstania ma ścisły związek z sądem ostatecznym, kiedy człowiek będzie musiał „zdać sprawę i rachunek ze wszystkiego, co zrobił” (TgPal Rdz 3,19).

(b) Przy zmartwychwstaniu dojdzie do ponownego zjednoczenia duszy i ciała. W momencie śmierci człowiek powraca do „prochu”, z którego powstał, ale w dniu zmartwychwstania „wróci” ponownie, a jego ciało i dusza sązione będą razem (TgPal Rdz 3,19). Zmarłych składa się do ziemi, ale ziemia będzie musiała w przyszłości oddać to, co zostało złożone prawowitemu właścicielowi (TgPal Wj 15,12). Trudno jednak powiedzieć, czy ponowne zjednoczenie duszy i ciała zakłada również, że przy tym „drugim stworzeniu” człowiek zachowa swą tożsamość i powróci do poprzedniej formy fizycznej.

(c) Okres przejściowy. Zanim nastąpi zjednoczenie duszy i ciała, dusze sprawiedliwych przebywają w tymczasowym miejscu zamieszkania blisko tronu Bożego („ujęci w pęku żyjących” – TgPsJ Pwt 31,16). Z TgPal niczego jednak nie można się dowiedzieć o losie grzeszników w tym okresie przejściowym.

(d) Sprawcą zmartwychwstania jest sam Bóg. To On otworzy skarbcę nieba, gdzie znajduje się rosa, za pomocą której On wskrzesi zmarłych. On sprawuje kontrolę nad „kluczem grobów”, którym w przyszłości sam je otworzy (TgPal Rdz 30,22; TgPsJ Pwt 28,12). To, w jaki sposób prorok Ezechiel w dolinie Dura wywołuje zmarłych do ponownego życia, jest prefiguracją tego, jak Bóg w przyszłości wskrzesi do życia zmarłych z Izraela (TgFrg P Wj 13,17). Kiedyś już raz uratował swój naród i coś podobnego zrobi też w przyszłości (TgPal Pwt 32,39). To przyszłe wyzwolenie ogłosi głos szofaru (TgPsJ Wj 20,18).

(e) Zaprzeczenie zmartwychwstania. Sysling wskazuje, że ważną rolę w targumach odgrywają motywy apologetyczne w celu udowodnienia prawdy o zmartwychwstaniu, a także w związku z potępieniem tych, którzy odrzucają fizyczne

²⁷ H. Sysling w swej monografii (*Tehiyat Ha-Metim*) przeprowadził analizę następujących fragmentów targumów: TgPsJ 1,21, TgPal 3,19; TgPal 19,26; TgPsJ Rdz 25,29; 29, 32; TgPal 25,34; TgPal 30,22; PsJ Deut 28,12; TgPal Wj 15,12; TgPsJ Pwt 31,16 i TgPal Pwt 33,6; TgFrg P Wj 13,17; PsJ Lb 11,26; TgPal Pwt 32,39 oraz PsJ 20,18.

²⁸ H. Sysling, *Tehiyat Ha-Metim*, s. 260-262.

zmartwychwstanie i życie „w innym świecie” (TgPal Rdz 25,29-34). Wysunął on też hipotezę, że w części tych tekstów i zawartej w nich typologii „Jakub-Ezaw” można odkryć ukrytą w nich polemikę z poglądami „saducejskimi”. Te i inne teksty (TgPal Rdz 19,26; TgPal Wj 15,12) można uważać za początkowe etapy potępienia idei heterodoksyjnych w m. *Sanhedrin* 10,1. Powstaje pytanie, które stawia także Miszna, które grupy nie będą miały udziału w zmartwychwstaniu i nie „staną na sąd”: żona Lota (TgPal Rdz 19,26) czy może Egipcjanie zatopieni w Morzu Czerwonym (TgPal Wj 15,12)?

(f) Schemat apokaliptyczny. Sysling wskazuje też na związki zwłaszcza TgPsJ z tradycją apokaliptyczną. Występuje w nim szereg apokaliptycznych opisów wydarzeń, które będą miały miejsce w okresie eschatologicznym poprzedzającym zmartwychwstanie. Przeciwno Izraelowi staną wojska dowodzone przez Goga z kraju Magoga. Po pokonaniu tego ostatniego wroga zmarli z Izraela powrócą do życia (TgPsJ Lb 11,26; Pwt 32,39).

Wiele tematów poruszonych w targumach tylko marginalnie szczegółowo omawiają źródła rabiniczne. Najsilniej związek ten przejawia TgPsJ, ale widać go również w pozostałych TgPal. Zdaniem Syslinga glosy dotyczące *tehiyyatha-metim* można zrozumieć poprawnie dopiero wtedy, gdy rozpatruje się je w relacji z tekstami paralelnymi z literatury tannaickiej i amoraickiej. Najbardziej pasuje tu wyjaśnienie podkreślające dydaktyczną funkcję targumów: za pomocą krótkich odniesień *meturgemanim* chcieli zwrócić uwagę słuchaczy na dyskusje halachiczne i haggadyczne obecne w tekstach rabinicznych²⁹.

Na podstawie analizy targumów i źródeł rabinicznych Sysling dochodzi do wniosku, że między obydwoma zbiorami nie ma jakichś istotnych różnic co do *tehiyyat ha-metim*. Wykazuje on również miejsca, w których targum zawiera streszczenia bardziej szczegółowej dyskusji ze źródeł tannaickich i amoraickich, trzeba powiedzieć, że paralele można znaleźć przede wszystkim w: (1) midraszach tannaickich (Sifr. Deut., Sifr. Num); (2) midraszach homiletycznych i egzegetycznych (Gen. Rabbah, Ex Rabbah). Poza motywami obecnymi w targumach źródła rabiniczne zawierają jeszcze inne tradycje dotyczące zmartwychwstania, m.in.: (1) wskrzeszanie zmarłych przez uczniów niektórych rabinów; (2) zachowanie jakiegoś istotnego elementu człowieka, podczas gdy reszta ciała podlega zniszczeniu; (3) relacja duszy z ciałem w pierwszych miesiącach po śmierci człowieka itd.³⁰

Analogiczne elementy koncepcji zmartwychwstania zmarłych można odnaleźć również w aramejskich wersjach Proroków i Pism. Nawiązania do przyszłego życia targumiści znajdują w całej Biblii np. samo wyrażenie: „dzięki nim żyć będzie” w kontekście Bożego napomnienia (por. Kpł 18,5; Ez 20,11) odczytują jako odnoszące się do życia po śmierci. Nastąpi fizyczne zmartwychwstanie umarłych (Iz 26,19; 58,11; Oz 6,2): teksty często łączą je z epoką mesjańską lub z „dniami pocieszenia”. Prorok jest pewien, że „On nas wskrzesi na dzień pocieszenia, który nadejdzie. Po-

²⁹ H. Sysling, *Tehiyyat Ha-Metim*, s. 262.

³⁰ H. Sysling, *Tehiyyat Ha-Metim*, s. 262.

dźwignie nas w dniu zmartwychwstania umarłych i żyć będziemy w jego obecności” (Tg Oz 6,2). Oświadczenie: „Pan rozjaśni me ciemności” (2 Sm 22,29) oznacza: „Pan wyprowadzi mnie z ciemności do światła i pozwoli mi zobaczyć świat, który przewidział dla sprawiedliwych”.

Wiele z elementów tej koncepcji można odnaleźć w aramejskiej wersji Księgi Izajasza. Tłumacz aramejski wprowadza między innymi temat nagrody i kary w wypowiedziach proroka: „Została mi wyjawiona tajemnica nagrody sprawiedliwych, została mi ukazana tajemnica kary grzeszników. Biada ciemężycielom, bo sami doznają ucisku, a za grabienie przez rabusiów sami zostaną złupieni” (Tg Iz 24,16). Jest tam również mowa o „Gehennie, gdzie ogień wiecznie płonie i gdzie grzesznicy po zmartwychwstaniu doznają drugiej śmierci” (Tg Iz 65,5n.16). Ponadto można odnaleźć wyznanie proroka przed Bogiem na temat zmartwychwstania:

„To Ty przywracasz życie zmarłym i wskrzeszasz kości ich zmarłych ciał. Wszyscy, którzy obrócili się w proch, żyć będą i wyśpiewywać chwałę przed Tobą. Gdyż Twoja rosa jest rosą światła dla tych, którzy zachowują Twą Torę, a grzeszników, którym udzieliłeś mocy, jednak przekroczyli Twe *memra*, ześlesz do Gehenny” (Tg Iz 26,19).

Obecny czas panowania zła wkrótce się skończy, dlatego:

„Idź, ludu Mój, pełnij dobre uczynki, które ochronią cię w czasie ucisku. Pozostań przez chwilę w ukryciu, aż minie złorzeczenie. Bo oto Pan ukazuje się z miejsca swego *Szekinah*, by mieszkańcom ziemi wymierzyć karę za ich występki. A ziemia wyjawia krew niewinną, która została na niej przelana, i nie będzie więcej przykrywać zabitych” (Tg Iz 26,20).

Mówiąc o zmartwychwstaniu, prorok z dużą pewnością woła: „Niech zmarli śpiewają chwałę, gdy powstają ze swych grobów” (Tg Iz 42,11) oraz „Niech się otworzy ziemia, zmarli ożyją i ukażą się sprawiedliwi” (Tg Iz 45,8). Bóg bowiem obiecał: „Ja ożywię duchy zmarłych i dusze, które stworzyłem” (Tg Iz 57,16).

Czasami także termin *ješa* – „zbawienie” jest tłumaczony jako zmartwychwstanie: „Niech się otworzy ziemia, by mogli zakwitnąć sprawiedliwi” (Iz 45,8) oznacza: „Niech się otworzy ziemia, by zmarli mogli ożyć”.

Zakończenie

Koncepcje dotyczące wskrzeszenia zmarłych stanowią jeden z aspektów tradycji eschatologicznych, które znajdują się w aramejskich wersjach ksiąg biblijnych. Podobnie jak w innych częściach Biblii hebrajskiej, także w targumach, nie ma jednej spójnej doktryny o zmartwychwstaniu umarłych czy o dalszym losie duszy po śmierci. Również pisma wczesnego judaizmu poruszają wiele kwestii, ale bez jakiegś systematycznej prezentacji poglądów. Nie ma jednak wątpliwości, że rabini wczesnego okresu, spośród których mogli pochodzić aramejscy tłumacze, wyznawali pogląd, że jeden z aspektów Bożego planu względem ludzkości polega na wskrzeszeniu ciał do życia i na wiecznej egzystencji sprawiedliwych spośród narodu wybranego

w mesjańskim świecie przyszłym. To przekonanie opierali na własnej interpretacji Pisma św., ale także na konkretnym wyobrażaniu sobie natury Boga i Jego absolutnej sprawiedliwości. Ich zdaniem właśnie sprawiedliwość wymagała, żeby postępowanie człowieka zostało kiedyś osądzone, gdy sprawiedliwi otrzymają nagrodę, a grzesznicy karę.

Literatura

- Avery-Peck, A. – Neusner, J., *Judaism in Late Antiquity, Part Four: Death, Life after Death, Resurrection, and the World to Come in the Judaism of Antiquity*, Leiden 2000, s. 35-60.
- Avery-Peck, A. J., *Resurrection of the Body in Early Rabbinic Judaism*, w: *Deuterocanonical and Cognate Literature*, red. F.V. Reiterer – P.C. Beentjes – N. Calduch-Beganes – B.G. Wright, Berlin 2009, s. 243-265.
- Cohen, A., *Talmud. Syntetyczny wykład na temat Talmudu i nauki rabinów dotyczący religii, etyki i prawodawstwa*, tł. R. Gromacka, Warszawa 1995.
- Levine, E., *The Aramaic Version of the Bible: Contents and Context*, Berlin 1998.
- Nickelsburg, G., *Resurrection, Immortality, and Eternal Life in Intertestamental Judaism* (Harvard Theological Studies; 26), Cambridge 1972.
- Parchem, M., *Zmartwychwstanie, odpłata po śmierci i życie wieczne w literaturze międzytestamentalnej*, „*Verbum Vitae*” 15 (2009), s. 99-142.
- Pietkiewicz, R., „*Dusze sprawiedliwych są w ręku Boga*” (Mdr 3,1). *Idea odpłaty a zmartwychwstanie i życie wieczne w Starym Testamencie*, w: *Ad imaginem tuam. Księga Jubileuszowa dla uczczenia Arcybiskupa Mariana Gołębiewskiego*, red. W. Irek, t. 1, Wrocław 2012, s. 299-308.
- Segal, A., *Life After Death: A History of the Afterlife in Western Religion*, New York 2004.
- Setzer, C., *Resurrection of the Body in Early Judaism and Christianity*, Leiden 2004.
- Sysling, H., *Tehiyyat Ha-Metim. The Resurrection of the Dead in the Palestinian Targums of the Pentateuch and Parallel Traditions in Classical Rabbinic Literature*, Tübingen 1996.

The Resurrection in the Early Rabbinic Writings and the Targumic Tradition

Summary: The Jewish perception of death and resurrection not only underwent significant changes over the centuries, but it also built up tensions and generated oppositions within various Jewish communities. An important shift took place in the period of the Second Temple, mostly in the apocalyptic writings. Even though they did not belong to the mainstream of Judaism, they essentially contributed to the normative Judaism. The purpose of this article is to review principal elements of the conception of death and resurrection in the early rabbinic writings and to analyse their usage in the Targumic tradition. The study of the specific works and of the contemporary researches proves that there are some convergences between both kinds of the sources. However, at the same time it appears that the doctrine of the raising of the dead was diverse and multiform in the early Judaism.

Keywords: resurrection, early judaism, targums, life after death